

OXU MATERIALLARI ÜZƏRİNDƏ DİL HADİSƏLƏRİNİN MÜŞAHİDƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Aysel ŞEYDAYEVA,

ADPU Quba Filialının tərbiyə işləri üzrə direktor müavini, doktorantı,
Balasultan MƏMMƏDOV,
müəllim

Açar sözlər: nitq, oxu, dil hadisələri, oxu vərdisləri, pedaqoji ustalq, düşüncə.

Ключевые слова: речь, чтение, языковые мероприятия, навыков чтения, педагогическое мастерство, мысль.

Key words: speech, reading, language events, reading habits, pedagogical skills, thinking.

Dil və düşüncə, nitq və təfəkkür, söz və məhfum dialektik vəhdətdədir. Bu vəhdətin qanunauyğunluqlarını öyrənmək dili tədqiq etmək üçün vacibdir. Dili öyrənməyə anadan olan gündən başlayırıq.

Lakin dilin bir məhfum, qrammatik kateqoriya kimi öyrənilməsi ibtidai siniflərdə başlanılır. İbtidai təhsil cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malik olduğuna görə ilk elmi-pedaqoji təcrübələr bu bazada ümumiləşdirilmiş, ilk elmi-pedaqoji ideyalar onun məzmunu, metodları və təlim texnologiyalarının səmərəlilik səviyyəsində genişlənməsinə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə yuxarı siniflərə təsir göstərir, təlimin nəticəsinin uğurlu alınmasına xidmət edir.

İbtidai siniflərdə bu işin səmərəli təşkili şagirdlərin emosional və intellektual inkişafına, oxu materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir. (9. səh 36).

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə zəruridir. Çünki mənimsəmə

səviyyəsi müxtəlif olan şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı imkanlarını üzə çıxarmaq, onları fəallaşdırmaq məqsədilə müxtəlif üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə vacibdir.

Hazırda interaktiv qurğu və lövhələrdən, interaktiv sənəd kameralarından, planşetlərdən, proyektorlardan, maqnitofonlardan istifadə ibtidai təhsil müddətində çox tətbiq olunur, müəllimin fəaliyyətini asanlaşdırır, dərsin dinamik olmasına şərait yaradır, şagirdin diqqətini dərəcə cəb edir, bacarıq və vərdislərini, qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Təbii ki dəyişən zamanın bugünkü mövqeyini nəzərə alaraq oxu prosesində də İKT-dən səmərəli istifadə edilməlidir.

Ümumilikdə oxu prosesi sözün səshərf tərkibinin təhlilindən başlanır. Bu təhlil nitq səsləri və onların hərflərlə ifadəsinin dərk olunmasıdır.

Ümumi danışq dilinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ədəbi dilin öyrənilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Fərdi ədəbi dil xüsusiyyətlərinə malik nitqin formalaşması prosesi də şagirdlərdə ibtidai siniflərdən başlayır. Bu səbəbdən də dilin qanunları, hadisələri, ədəbi dil xüsusiyyətlərini ibtidai sinif

materialları üzərində tədqiq etmək vacibdir.

Oxu materialları üzərində fonetik hadisələrin müşahidə edilməsi şagirdin oxu vərdişlərinə yiyələnmə prosesini düzgün qurmağa imkan verir. Odur ki, müəllim müşahidə zamanı həm də şagird nitqində, oxusunda düzgün tələffüz və fonetik hadisə xüsusiyyətini ayırd etməyi bacarmalıdır.

Şagird oxusunda dil hadisələrini müşahidə etmək məqsədilə evdə onların nənə və babalarının, valideynlərinin dilindən bəzi mətn, cümlə, söz nümunələrini yığmaları və sinifdə oxumaları tapşırıqlıdır:

1. Mən süzə gəlsəm, gürərsən!

2. Biz əvam fuğarayux, belə işləri annamarux.

3. Ay Əliqulu, bax mən sə: güzləmcağam ha, sə:r obaşdanna çıxərsən, bildün?

4. Uruc kişidən urusxat almiyən adam bu həndəvərdən hiç və:də keçə bilmivardı.

5. Paccah ülkədə üzne bab-hamsinnən ağıllı nişanı axtaradı.

6. Ağ dunuv ağı qalsun,

Buxçada bağı qalsun.

Mənnən başqa yar süvsən,

Üzüv duvaqlı qalsun.

Quba dialektinin lüğət tərkibində ədəbi dilimizin qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrdə işlənən onlarca söz bu günə qədər sadalanmaqdadır. Məhz bu səbəbdən Quba məktəblərində təhsil alan şagirdlərin nitqində müxtəlif dil hadisələri olduqca qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Müşahidələrimizə əsasən bəzi nümunələrə baxaq:

Assimilyasiya-danışıq dilinə xas

olan assimilyasiya hadisəsi bir çox dialekt və şivələrdə olduğu kimi Quba dialektində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə təsir qüvvəsinə görə tam və yarımçıq, təsir istiqamətinə görə isə irəli və geri olur.

Tam irəli assimilyasiya-rl-rr-fikirləşdi-fikirrəşdi, hazırlıq-hazurluğ; nlnn-cavanlıq-cuvannuğ, uzunluq-uzunnuğ; nd-nn-başından-başunna, ixtalatlarunna-söhbətlərindən; dl-dd-savadlı-savaddı; ld-ll-aldatmaq-allatmağ.

Heca düşümü hadisəsi

Bu hadisə bir sıra dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Quba dialektində də özünü göstərir; tökməyəcəm-tükümcağam; yemirəm-yimnəm; dəqiqə-dəgə.

Ədəbi dildən fərqli olaraq Aşağı Xuc, Çartəpə, Xucbala kənd şivələrində və ümumiyyətlə Quba dialektində sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında samitlərin (h,y,n,m, k,t,d,) artımına rast gəlirik. Hülməg-ilmək; Hindi-indi; İtələmək-yitələməğ; Zəif-zayıf; Zirək-zirəng; Bəlkə-bəlkəm; Palto-paltik.

Samitlərin artımı hadisəsi kimi düşümü hadisəsinə dialekt və şivələrdə, o cümlədən Quba dialektində geniş təsadüf olunmaqdadır:

* Sözü əvvəlində hürmək-ürməğ, hürük-ürüg, yuxarı-uxarı

* Söz ortasında-milçək-miçəğ, köhnə-künə, Teyyub-Tiyib

* Söz sonunda yoxdur-yuxdi, dəst-dəs, buzov-buzo

Quba dialektinin şivələrində saitlərin artımı hadisəsi də müəyyən yer tutur. Saitlər sözü əvvəlinə proteza, həm sözü ortasına epenteza artırılı bilər. stəkan-iskan, spor-ispör.

Dissimilyasiya danışıq dilinə xas olan hadisələrdən biridir. Bu hadisədə eyni cinsdən olan 2 səsdən biri həmin sözdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səslə əvəz olunur, ya da tamamilə düşür. Dissimilyasiya da assimilyasiya hadisəsi kimi irəli və geri olur:

1. İrəli dissimilyasiyaya aid nümunə-R-l. Bu hadisə, adətən, özünü alınma sözlərdə göstərir: qaral-qərar, zərəl-zərer, qurtaldum-qurtardım.

2. Geri dissimilyasiyaya aid nümunə ç-ş qaşdı, keşdi, c-j ağajda, sajda.

Və ya şagirdlərin dilindən bayatılara baxaq:

Məs giyibbar, məsi var,

Yaxada dügməsi var.

Dindirmağa quymadı

Bir zalum nənəsi var.

Bu nümunələrdən aydın olur ki, dialekt və şivələrdə müxtəlif dil hadisələri qabarıq şəkildə özünü büruzə verir, bu zaman isə məktəbdə şagirdlərin nitqində bir sıra ədəbi tələffüzdən fərqli danışıq müşahidə olunur. Ailədə və məktəbdənkənar cəmiyyətdə bu cür danışıqla əhatə olunan şagirdin nitqində ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, bu normalara uyğun nitq vərdişlərinin aşılınması müəllim üçün olduqca çətinlik törədir.

Ümumiyyətlə, məktəblərdə aparılan müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu gün ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları materialları da dil hadisələrinin müşahidəsi üzərində iş lazımı

səviyyədə aparılmır. Bəzən bu dil hadisələri danışıq aktında nöqsanlar kimi qələmə verilir. Belə ki, ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları bədii əsərlər, seyr etdikləri təbiət mənzərələrinin onlarda yaratdığı hiss və duyğuları, şahid olduqları hər hansı bir hadisəni ifadə etdikləri zaman dil hadisələrinə müraciət etməli olurlar. Bu zaman kənardan müşahidəçi müəllim ya dilçi onların nitqlərindəki bəzi nöqsanları aradan qaldırmağı tapşırır. Bu müəllimlər tərəfindən müşahidə olunan "nöqsanlar" isə, adətən, dildə oxu materialları üzərində müşahidə edilən dil hadisələri olur.

Bu hadisələrin öyrənilməsi, nitqimizdəki qüsurların aradan qaldırılmasına da yardımçı olur.

Məlumdur ki, nitq bəzi tələblərə cavab verməlidir: Nitq zəngin, məzmunlu, məntiqli, düzgün, aydın və anlaşılıq, dəqiq, ifadəli, səmimi, təmiz, təbii olmalıdır.

Müəllim dialekt və şivələrin təsirinin güclü olduğu yerlərdə tədrislə məşğul olarkən, öncə müşahidə aparmalı, daha sonra isə işini elə sistemli və ardıcıl qurmalıdır ki, şagird sabah müstəqil həyata atılarkən nitqində problemlə qarşılaşmasın, fikirlərini ədəbi tələffüz normalarına, nitq mədəniyyətinə uyğun ifadə edə bilsin.

Beləliklə, yuxarıdakıları nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

Dil hadisəsi

Dilimizdə işlənmə yeri

Dilimizdə işlənmə dərəcəsi

Fonetik hadisələr

Fonetik hadisələr dilimizdə daha çox şifahi nitqdə özünü biruzə verir, dialekt və şivələrdə özünü göstərir

Digər hadisələrə nisbətən fonetik hadisələr haqqında müəllimlərin nəzəri məlumatları çoxdur və daha çox təsadüf olunan dil hadisələrindəndir.

Sintaktik hadisələr

Daha çox ədəbi-bədii əsərlərin dilində nəzərə çarpır. Yazılı nitqdə çox istifadə olunur. Şifahi nitqdə isə emosional danışıqda biruzə verilir.

Daha az təsadüf olunan hadisələrdəndir.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, oxu vərdişlərinin aşılmasının səmərəli yollarını tapmaq üçün ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzii, habelə şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün dil hadisələrinin daha dərinədən tədqiqi vacibdir.

XÜLASƏ

Məqalədə oxu vərdişlərinin aşılmasından danışılır. Oxu prosesi mürəkkəb prosesdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq oxu vərdişlərinin aşılmasının səmərəli yollarını tapmaq lazımdır. Bunun üçün isə, hər şeydən əvvəl, ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmaların olması vacibdir. Ən önəmli isə ibtidai siniflərdə oxu materialları üzərində müşahidə apararkən əldə etdiyimiz üsulların tədqiqi və tətbiqidir.

РЕЗЮМЕ

Важность проведения наблюдения на речи

В статье говорится о преподавании навыков чтения. Процесс чтения является сложным процессом. Просто учитывая необходимость поиска эффективных путей стимулирования навыков чтения. Для этого, прежде всего, новые педагогические и методические подходы в средних школах является важным. Самое главное, от начальных классов чтение материалов при проведении наблюдений по изучению и применению методов.

SUMMARY

The importance of conducting surveillance on speech

The article talks about the teaching of reading skills. The reading process is a complicated process. Just taking into account the need to find effective ways of encouraging reading habits. To do this, first of all, new pedagogical and methodological approaches in secondary schools is important. Most importantly, from the primary grades reading materials while conducting surveillance on the study and application of methods.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev.A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Azərtədrisnəşri, 1964.
2. Adilov.M.İ., Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M.İzəahl dilçilik terminləri. Maarif, 1989.
3. Azərbaycan Respublikası ümumi təhsilin Konsepsiyası - Milli Kurikulumu. Bakı, 2006.
4. Azərbaycan dili və ədəbiyyat Metodika və təcrübə. Müəllimlər üçün vasait Bakı, 2005.
5. Mahmudov M. Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının reallığa çevrilməsi. Bakı, 2009.
6. N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001.
7. N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər. Bakı, 1996.
8. N.Ə.Abdullayev. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı, 2008.
9. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005.